

ORCID: 0009-0002-1230-9251

XABITUAL TUZILMALARNING FUNKSIONAL-SEMANTIK VA LINGVOKOGNITIV XUSUSIYATLARI

Xabibullina Liliya Jaxonovna

Buxoro davlat tibbiyot instituti ingliz tili kafedrasida o‘qituvchisi

lilya.jahonovna@bsmi.uz

ANNOTATSIYA: Mazkur maqolada xabitual (odatdagi) tuzilmalar tilshunoslikdagi muhim kategoriya sifatida tahlil qilinadi. Xabitual tuzilmalar harakat, holat yoki voqealarning muntazam takrorlanishini ifodalash uchun ishlatiladi va ularning funksional-semantik va lingvokognitiv xususiyatlari chuqur tahlil qilinadi. Funksional-semantik xususiyatlar nuqtai nazaridan, bu tuzilmalar harakatlarning takrorlanishi, vaqt konteksti, grammatik aspekt, modal va chastotaviy birliklar orqali ifodalanishini ko‘rsatadi. Xabitual tuzilmalar odatdagi yoki takroriy harakatni belgilovchi vaqt ko‘rsatkichlari va salbiy shakllarni ham o‘z ichiga oladi.

KALIT SO‘ZLAR: habitual tuzilmalar, funksional-semantik xususiyatlar, lingvokognitiv xususiyatlar, habitual harakatlar, takrorlanish, vaqt konteksti, grammatik aspekt, mental sxemalar, konseptualizatsiya, til iqtisodiyoti, modal va chastotaviy birliklar.

FUNCTIONAL-SEMANTIC AND LINGUOCOGNITIVE FEATURES OF HABITUAL STRUCTURES

ABSTRACT: In this article, habitual structures are analyzed as an important category in linguistics. Habitual structures are used to express the regular repetition of actions, situations or events, and their functional-semantic and linguocognitive properties are analyzed in depth. From the point of view of functional-semantic properties, it shows that these structures are represented by repetition of actions, time context, grammatical aspect, modal and frequency units. Habitual constructions also include tenses and negative forms that indicate habitual or repeated action.

KEYWORDS: habitual structures, functional-semantic features, linguocognitive features, habitual actions, repetition, time context, grammatical aspect, mental schemes, conceptualization, language economy, modal and frequency units.

ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ И ЛИНГВОКОГНИТИВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПРИВЫЧНЫХ СТРУКТУР

АННОТАЦИЯ: В данной статье привычные конструкции анализируются как важная категория в лингвистике. Привычные структуры используются для выражения регулярного повторения действий, ситуаций или событий, углубленно анализируются их функционально-семантические и лингвокогнитивные свойства. С точки зрения функционально-семантических свойств показано, что эти структуры представлены повторением действий, временным контекстом, грамматическим аспектом, модальными и частотными единицами. К привычным конструкциям также относятся времена и отрицательные формы, обозначающие привычное или повторяющееся действие.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: привычные структуры, функционально-семантические особенности, лингвокогнитивные особенности, привычные действия, повторение, временной контекст, грамматический аспект, мысленные схемы, концептуализация, языковая экономика, модальные и частотные единицы.

KIRISH.

1. FunkSIONAL-semantik hususiyatlar.

Xabitual hususiyatlar- bu muntazam ravishda va odatda sodir bo‘ladigan ish-harakatni, holatni va voqea-hodisani ifodalashda ishlatiladigan lingvistik shakllardir. Ularning funksional-samantik hususiyatlarini quyidagilar o‘z ichiga oladi:

a. Takroriylik va muntazamlikni ifodalanishi

Xabitual tuzilmalar harakatning takroriy yoki odatiy ekanligini ko‘rsatadi:

Ingliz tilida: “She walks to work every day.”

O‘zbek tilida: “U har kuni ishga boradi.”

b. Vaqtinchalik kontekst

Xabitual tuzilmalar odatda vaqt ko‘rsatkichlari (masalan, “doim,” “odatda,” “har kuni”) yordamida harakatning muntazamligini ko‘rsatadi.

c. Aspektual o‘ziga xosliklar

Xabituallik grammatik aspekt bilan chambarchas bog‘liqdir:

- Slavyan tillarida tugallanmagan zamon davomiy yoki takroriy harakatni bildiradi.
- Ingliz tilida hozirgi oddiy zamon ko‘p hollarda odatiy harakatni ifodalashda ishlatiladi.

d. Modal va takroriy harakat

Ba’zi bir odatiy tuzilmalar o‘z ichiga muntazam yoki davriylik bilan sodir bo‘ladigan takrorlanishni ko‘rsatadigan modal va takroriylikni bildiruvchi payt ravishlari (“tez-tez”, “ba’zida”)ni oladi.

e. Inkorni ifodalash

Salbiy xabitual tuzilmalar odatning yo‘qligini tasvirlaydi: "She never drinks coffee."

1. Lingvokognitiv xususiyatlar

Lingvokognitiv xususiyatlar qanday qilib xabitual tuzilmalar mantiqiy jarayonlar va madaniy xususiyatlarni aks ettirishini ko‘rsatadi.

a. Kognitiv toifalarga ajratish

Xabituallik tuzilmalar harakatlarni/ehtimollarni odatiy sifatida tasniflashga yordam beradi, bu esa kognitiv jarayonlarni va xotira saqlashni soddalashtiradi.

b. Aqliy sxemalar

Xabituallik takroriy harakatlar uchun aqliy sxemalar bilan mos keladi, bu muloqotda oldindan bilish va tushunishni osonlashtiradi.

c. Vaqtni konseptualizatsiya qilish

TADVIQOT METODOLOGIYASI. Turli tillar odatdagi harakatlarni o‘ziga xos tarzda tushuntiradi, bu esa vaqt va muntazamlikka bo‘lgan madaniy yondashuvni aks ettiradi. Masalan:

- Ingliz tilida xabituallik ko‘pincha zamon shakllari orqali ifodalanadi.
- Afrikan tillarida odatiylikni ifodalash uchun maxsus belgilar yoki fe‘llar ishlatiladi.

d. Kontekstga bog‘liqlik

Xabituallik tuzilmalar kognitiv va til tizimlarining o‘zaro ta‘sirini ko‘rsatadigan umumiy madaniy va kontekstual tajribaga tayanadi.

f. Tilni tejash

Kognitiv samaradorlikka odatlarni ixcham til shakllariga kodlash orqali erishiladi, bu esa ma‘ruzachilar va tinglovchilar uchun kognitiv yukni kamaytiradi.

Turli tillardan misollar

Tillar	Xabituallik tuzilmasini ifodalash	Lingvistik xususiyat
Ingliz tili	He goes to gym every day.	Hozirgi zamon vaqtinchalik ish-harakatni ifoda etadi.
O‘zbek tili	U biznikiga tez-tez kelib turadi.	Hozirgi zamonda takroriy ish-harakatni ifodalaydi.
Rus tili	Он каждый день читает газеты.	Tugallanmagan zamonning payt ravishi bilan ifodalanishi.

Tadqiqotlarda qo‘llash

Tanish tuzilmalar turli sohalarda o‘rganiladi:

Sotsiolingvistika: tilda shifrlangan madaniy me‘yorlar va xatti-harakatlarni tushunish.

Kognitiv tilshunoslik: takroriy harakatlar kognitiv va til modellarini qanday shakllantirishini o‘rganish uchun.

Tarjimashunoslik: odatning turli grammatik tuzilmalarga ega tillarda qanday uzatilishini tahlil qilish uchun.

Nomukammallik ko‘pincha ikkita asosiy funktsiyaga ega deb aytiladi, ya‘ni odatiy va davomiy. Nomukammallikni tavsiflashda bu ikki funktsiya ko‘pincha asosiy deb hisoblanadi va haqiqatan ham mos kelmaydigan boshqa funktsiyalar haqida ham yuritiladi ushbu tavsifga muhokama qilinadi. Shunday qilib, nomukammal bo‘lgan ko‘plab kontekstlarda aniq emas-yoki

hatto eng tabiiy talqin qilish orqali-a ga murojaat qilmaydi jarayon, uning mavjudligini qonuniylashtirish uchun unga texnologik talqin majbur qilinadi.

Nomukammallikdan odatiy foydalanish takrorlash degan xulosaga olib keldi nomukammallik semantikasining bir qismi. Ammo shuni ta'kidlash kerakki, mavjud takrorlangan yoki takrorlangan holatlar va shunga o'xshash holatlar o'rtasidagi farq odatlar va jadvallarning bir qismi sifatida (Dahl 1985: 97, bu erda iterativlik ta'kidlangan uchun deyarli ahamiyatsiz).

-“He went to the gym three times a week.”

Yuqorida ta'kidlanganidek (2.3-2.4), bu qog'oz taqdim nuqtai ko'ra, odatiy va doimiy foydalanish bir xil asosiy funktsiyaga asoslanadi, ya'ni turi yozuvlar. Chastota kontekstiga kelsak, rasm unchalik aniq emas. Yilda aniq chastotali ifodalar bilan kontekstlar (yiliga bir marta, haftasiga besh marta, ko'pincha, muntazam va hokazo.) turga murojaat qilish tabiiydir, chunki hech qanday misol yo'naltirilishi mumkin emas va token deb ataladi, faqat ma'lum bir holat bilan yuzaga keladigan ba'zi bir vaziyat turi chastotasi.

“She used to have dinner with Sue.”

Har bilan Time ifodalar, ammo, (har yili, besh marta, har hafta, har yakshanba, har yili ikki marta va hokazo.) aniq chastota ifodalaridan farq qiladi, chunki ular ba'zan ko'lami bo'yicha noaniq bo'lishi mumkin. Misolni ko'rib chiqing:

a. They went to the theater twice a week. (har hafta),

b. They went to the theatre. [har hafta ikki marta].

Bu jumlaning ikki xil tushunish mumkin, “Ular har hafta ikki marta teatrga borgan” yoki “Ular teatrga haftasiga ikki marta tez-tez borib turgan.

Birinchi (lekin ikkinchisida emas) o'qishda har hafta vaqtinchalik ramka sifatida tushunish mumkin, uning ichida biror narsa aniq bir necha marta sodir bo'lgan, ya'ni mukammallik uchun odatiy kontekst sifatida. Odatiy kontekst, shuningdek, tillar aspektlardan foydalanishda farq qiladigan joydir (Dahl 1985: 79; Stunov-ning 1993: 17).

'Jon smokes/smoked', bu nomukammallikning odatiy ishlatilishi, fe'l haqiqatan ham chekishning biron bir misolini anglatmaydi. Buni aytish uchun saralash ma'nosida ishlatiladi “Jon chekuvchi edi”. Agar jon umrida hech qachon chekmagan bo'lsa, hukmning talqinini topish qiyin bo'lar edi. Jon mavjud bo'lgan vaqtinchalik domen bo'lishi kerak, unda odatiy talqin qilish uchun agent sifatida jon bilan chekishning kamida bitta misoli mavjud.

MUHOKAMA. Nomukammallikdan odatiy, umumiy, potentsial va boshqa foydalanish o'rtasidagi chegaralar juda aniq emas. Biroq, ularning umumiy jihatlari-bu saralash belgilar. Vaziyatning misoli ko'rib chiqilmaydi. Aksincha, ba'zi bir mavjudot u yoki bu tarzda biron bir vaziyatga bog'liqligi bilan tavsiflanadi, bu tabiiy ravishda vaqtinchalik bo'lmagan vaziyat turi sifatida qaraladi.

Nomukammallikning ba'zi tipik ishlatilishi uning turiga murojaat qilish funktsiyasi fonida tavsiflangan va qayta talqin qilingan. Nafaqat umumiy, odatiy yoki potentsial foydalanishdagi kabi o'ziga xos bo'lmagan kontekstlarda (hech qanday aniq vaziyatga e'tibor qaratilmagan)

nomukammal vaziyatni tur deb atashi mumkin, balki ba'zi bir holatlarga murojaat qilish mumkin bo'lgan kontekstlarda ham vaziyat va natijada bu holat ikkalasida ham ko'rib chiqilishi mumkin yo'llari.

Kategoriyalarni qanday qilib progressiv nomukammal tomondan ajratish kerakligi haqida, Dahl (1985:92f.) quyidagi xususiyatlarni eslatib o'tadi:

(i) qarama-qarshilikda PFV: IPFV [ya'ni, AOR:IMPF; R. T.], bu o'tgan va o'tmishdagi bo'lmagan vaqt ma'lumotnomasi o'rtasidagi farq bilan chambarchas bog'liq, toifalar progressiv odatda mustaqil yoki vaqt ma'lumotnomasidan deyarli mustaqil - boshqacha qilib aytganda, u hozirgi ikkalasidan ham foydalaniladi, o'tmish va kelajak.

(ii) kategoriyalar ilg'or juda siyrak oddiy ma'no uzaytiriladi.

(iii) kategoriyalar progressiv odatda faqat dinamik, ya'ni doimiy bo'lmagan holatlarda qo'llaniladi

Dahl shuningdek, "progressive va PFV toifalari:IPFV qaysi yo'llar bilan juda farq qiladi" deb ta'kidlaydi

ular belgilangan-kategoriyalar progressive juda izchil perifrastically belgilanadi, holbuki [• -] PFVTPFV markirovkasi odatda ancha kam to'g'ri" (93-bet) ingliz tilida progressivni grammatiklashtirish eng uzoqqa cho'zildi, buni ingliz progressivini barcha zamonlar, shu jumladan mukammal va odatiy perifraziya bilan birlashtirish mumkinligidan ko'rish mumkin (Yuhanno kabi she'rlar yozish uchun ishlatilgan;qarang.Comrie 1976: 33). Ingliz progressivining yonida islandiyalik progressiv joylashgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

- 1.Vejbitskaya, A. (1996). Madaniyatlarni tushunish kalit so'zlar orqali. Moskva: Rus madaniyati tillari.
- 2.Xomskiy, N. (1965). Sintaktik tuzilmalar. Gaaga: Mouton.
- 3.Lakoff, J., & Jonson, M. (2004). Biz yashaydigan metaforalar. Moskva: Editorial URSS.
- 4.Xolms, J. (1992). Sotsiolingvistikaga kirish. London: Longman.
- 5.Gaysina, R. R., & Belyaeva, L. P. (2013). Funktsional-semantik maydonlar: aniqlash, tuzilma, xususiyatlar. Bashqir davlat universiteti axborotnomasi, 18(1), 184–188.
- 6.Talmy, L. (2000). Kognitiv semantikaga qarab. Kembrij, MA: MIT Press.
- 7.Langacker, R. W. (1987). Kognitiv grammatikaning asoslari. 1-jild: Nazariy talablar. Stenford, CA: Stenford universiteti matbuoti.
- 8.Babushkin, A. P. (1996). Tilning leksik va frazeologik semantikasidagi konsept turlari. Voronej: VSU.
- 9.Croft, W., & Cruse, D. A. (2004). Kognitiv lingvistika. Kembrij: Kembrij universiteti matbuoti.
- 10.Palmer, F. R. (2001). Kayfiyat va modal'. Kembrij: Kembrij universiteti matbuoti.